

provide a description of the architectural history of the province, considering of various national population of Katerynoslav, find some change in styles and designs of buildings. We can provide it some amazing features only by examining historical construction of buildings in the background.

**The purpose of writing** was the desire to learn and discover the unique features of our constructions in province, for its rich historical heritage, which is our link with the past, with our national roots.

**Analysis publications.** Ukrainian settlement and Ukrainian house are shared in different types. It depends on the location in Ukraine. Since ancient times, were books that describe the settlement house, Ukrainian yards in different regions. Most of the information found on the western, southern and central regions of Ukraine. But the data on the eastern and southern regions is small, although some still have. On the foundation of the city Katerynoslav can be read in the DI Yavornitsky [4], especially the architecture of our province studied SB Revskyy [3], trace the history of the founding and development of Dnipropetrovsk from ancient times to the present day can be a historical essay M. E. cucumis [2]. But the most detailed and consistent story building Ekaterinoslav province described in the ethnographic record known Kharkov ethnographer Vasyly Babenko [1], which at the invitation of DI Yavornitsky collected ethnographic material Katerynoslav'ska province. The material collected was the basis of ethnographic exhibition at the Archaeological Congress XIII.

**Conclusion.** Thus, studying the features hatobuduvannya Katerynoslav end of XIX century. We found out that there were three types of buildings: Zaporozhye, which almost did not survive, German and Greek, which sometimes occur now. Today, traditional Ukrainian house, samples of architecture, it is difficult to see in our villages - clear progress. However, in keeping with the times, yet not forgetting the original Ukrainian customs on housing construction. City LOTS, now Dnipropetrovsk, sometimes fortunately retained their basic traditions hatobuduvannya despite modernization and the influence of other nationalities.

## REFERENCES

1. Babenko V. A. Etnograficheskiy ocherk narodnogo byita Ekaterinoslavskogo kraya. Dnepropetrovskiy natsionalnyy istoricheskiy muzeyim. D. I. Yavornitskogo. – Harkiv, 2013. – 152 s.
2. Kavun M. E. Dnipropetrovsk: vihi istoriyi: [Istorich.naris] . – D., 2001. – 255 s.
3. Revskiy S. B. Ekaterinoslav Kilchenskiy. Istoriko-arhitekturniy ocherk. – D., 1974. – 96 s.
4. Yavornitskiy D. I. Istoriya goroda Ekaterinoslava. – 2-e izd., dop. – D., 1996. – 277 s.

УДК 72.03(477.63): 908

### ОСОБЛИВОСТІ ЗАБУДОВИ КАТЕРИНОСЛАВА В КІНЦІ XVIII – XIX ст.: КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

*В. А. Бабенко, к. і. н., доц., А. Зюзя, студ.*

**Ключові слова:** *бароко, класицизм, цегляний стиль, генетичний код міста, архітектурна спадщина*

**Постановка проблеми.** Історія будь-якого міста, його вулиць, площ та будинків – це та галузь науки, яка здатна органічно поєднати минуле, сучасне та майбутнє. Відродження історичної пам'яті, духовності і національної гідності є на сьогодні найважливішою складовою історичної науки. Відновлення історичного середовища своїх міст, збереження первісного вигляду не тільки окремих районів міста, а й окремих будинків та фрагментів має надзвичайно велике значення для самого існування генетичного коду міста, закладеного в структуру його історичної забудови. Саме тому дослідження поставленої проблеми надзвичайно важливе з точки зору історичної та архітектурної спадщини.

**Аналіз попередніх досліджень.** Історію Катеринослава досліджували відомі краєзнавці, зокрема: Д. І. Яворницький [20], В. Піменов [10], М. Шатров [18], В. С. Старостін [16], Г. І. Гуляєв, В. І. Большаков, В. С. Мороз [2; 3; 4]. У роки незалежності з'являються нові історичні дослідження істориків національного університету, обласного архіву та історичного музею [6; 15]. Особливу увагу забудові міста та його архітектурному стилю приділив відомий архітектор, професор ПДАБА С. Б. Ревський. У 1970 – 1980 рр. вийшли його наукові праці, присвячені забудові Катеринослава-Дніпропетровська [12; 13]. До цієї важливої теми, особливо

до визначення суті «катеринославського цегляного стилю» дослідник повертався і пізніше [14]. Але до сьогодні розгляд цієї важливої теми досить актуальний не тільки для істориків та краєзнавців, а й для сучасних архітекторів та будівельників і потребує подальших досліджень.

**Зв'язок роботи із науковими і практичними завданнями** визначається першочерговими завданнями, які стоять перед ученими, науковцями, архітекторами, краєзнавцями – розглянути історію заснування Катеринослава на тлі загальної історії розвитку міст України кінця XVII – XVIII ст.; пізнати історію міста та його забудови у всіх її аспектах; привернути увагу до процесу відродження старих будинків, реставрації кварталів старої частини міста, відновлення окремих значущих історичних та архітектурних пам'яток Катеринослава задля збереження «кам'яного обличчя» міста.

**Мета** авторів статті – висвітлити особливості забудови Катеринослава у XVIII – XIX ст. порівняно з містами Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини, що існували в Україні на кінець XVII ст. Розглянути відмінності старовинної забудови Катеринослава, показати силует центру нашого міста, що формувався на межі XVIII – XIX ст., привернути увагу до пам'яток архітектури та історії, старих будинків та цілих кварталів, що в умовах комерціалізації можуть стати заручниками сучасного будівництва.

#### **Головні завдання дослідження:**

- дослідити забудову Катеринослава на тлі існуючих традицій містобудування в Україні та у зв'язку з новими тенденціями в архітектурі та забудові міст XVIII – XIX ст.;
- проаналізувати особливості архітектурного стилю Катеринослава;
- довести необхідність вивчення та збереження «катеринославського цегляного стилю»;
- активізувати процес навчання як динамічної взаємодії, спрямованої на співробітництво та партнерство між педагогом та студентом у ході спільної наукової роботи над краєзнавчим та історичним матеріалом.

**Виклад матеріалу.** XVIII – XIX століття – період зародження нових капіталістичних відносин, коли невпинно наближалася криза феодально-кріпосницького ладу та відбувався перехід до політики «просвітницького абсолютизму». Нові явища у містобудуванні та архітектурі, пов'язані зі зрушеннями у соціально-економічному житті країни, почалися ще у XVII столітті. Змінювалося значення міст як центрів ремесла, торгівлі та культури. Ці тенденції знайшли своє відображення не тільки у перебудові старовинних міст, таких як Львів, Кам'янець, Київ та зміні їх колишнього значення, а і у будівництві нових міст.

Нові тенденції виявили себе перш за все у спорудженні міських укріплень та замків Правобережної України. Міста Правобережної України були типовими полковими або сотенними містечками, забудованими в основному дерев'яними спорудами, дець на півтори – дві тисячі мешканців. Так, у Полтаві 1782 р. було близько 1000 будинків, з них тільки два – три кам'яні [11, с. 233]. Кожне місто складалося з власне міста та підварків (околиць). Місто було обнесене старим валом і обов'язково мало замок. На кінець 30-х років XVIII ст. такими штатними фортецями (тобто побудованими, як у Києві, за наказом Петра I) були Чернігів, Переяслав, Ніжин. Але були ще й нештатні фортеці та укріплені полкові міста. У замках сотенних міст розташовувались сховища для збереження їжі та боєприпасів, порохові погреби, церковні хати. У штатних фортецях та полкових містах – інженерні подвір'я, хати і подвір'я для гарнізонів, міщанські двори тощо. Проекти міст того часу були двох типів: степові укріплення (Жовква, Тернопіль) та бастионні укріплення (Броди, Станіслав, Полонне). Кожне таке місто мало земляні вали та стіни, які оточував рів. У XVII ст. дерев'яні стіни частіше всього замінювали кам'яними. Усе більше запроваджувалась бастионна система. Нові кам'яні фортеці у плані нагадували квадрати (Жовква, Золотий Потік), прямокутники (Звягель – тепер Новоград-Волинський), трикутники (Зинків, Олексині на Поділлі), п'ятикутники (Броди). Але усі вони мали вигляд міцних укріплень із кутовими баштами. Для міст Правобережної України характерною була шахова мережа вулиць. Житлові квартали цих міст поділялися на рівні частини, вузький бік яких (9 – 12 м) виходив на ринкову площу [8, с. 519].

Більшість міст Лівобережжя розташовувались на давньоруських городищах та зберігали старовинні містобудівні традиції: відрізнялися значними розмірами, вільним плануванням з елементами регулярної забудови. У другій половині XVII ст. вони будувались за давньоруськими нормами, такими як: «Закон градский», «Чин и воследование основания града», «Чин и благословенне новосооруженного каменного или деревянного града» (ці законоположення входили до Требника 1646 р., який видав Петро Могила) [8, с. 518]. Нові міста цього періоду також мали вільну забудову, що враховувала особливості рельєфу

місцевості. Під час заснування нового міста будівники та інженери проводили копійку роботу з планування на місцевості.

У той же час, у XVII ст. заселялися землі Слобідської України, що входила до складу Російської держави. Тут виникає велика кількість нових міст. Більша частина їх була збудована «...на дикому шляховому полі, на татарських бродах та сакмах, на сирому кореню» [1, с. 35]. Це були Суджа, Салтів, Вовчанськ. Дуже багато міст було збудовано на старих городищах. Зокрема, Харків, Суми, Цареворисів, Хорошево, Зміїв, Мохначево. Український історик Д. І. Багалій вважав, що відмінності у заснуванні цих міст залежали від того, яка ватага переселенців приходила у те чи інше місце: «Як одразу приходила дуже велика ватага переселенців, вона будувала кріпость у місті – наприклад, у Острогозьку, Охтирці, у Суджі; як їх було обмаль – селилися слободою» [1, с. 35]. І все ж, для міст Слобідської України характерними були доцільність та регулярність планування. Місце для них російський уряд відводив з урахуванням забезпечення південних рубежів держави від татарських набігів. Тому дерев'яно-земляні фортеці з житловими, адміністративними та господарськими будівлями зазвичай розташовувались біля річок та озер, на підвищенні. Ці міста із самого початку отримували більш чітке планування й склалися з фортеці, посаду та слобод. У фортеці розміщувались адміністративні будинки, двір воеводи, казна, склади тощо. У посаді та слободах жили ремісники.

До середини XVIII ст. військові інженери склали плани практично усіх значних міст та містечок Лівобережжя та Слобожанщини. Передбачалися реконструкція та упорядкування не тільки оборонних споруд, а й системи доріг, вулиць, щільності забудови, типів та місця розміщення військових та адміністративних споруд.

У XVIII ст. розвиток міст в Україні значно пошквалився. Переоцінка цінностей у всіх галузях життя, великі зміни естетично-художнього світогляду, пов'язані із зародженням нових капіталістичних відносин, викликали нові тенденції в архітектурі та забудові міст. Тенденції, що були характерними у цей час для міст Західної Європи, намігалися і в Російській імперії. Поряд з існуючою примхливістю бароко з'являється лаконічний класицизм, що ґрунтується на античній спадщині. Але феодализм у Росії досить важко поступався новим капіталістичним відносинам. Боротьба між новим та старим стилями в архітектурі продовжувалася в кінці XVIII – на початку XIX ст. Барочні елементи ще досить довго залишалися в архітектурі будівель, хоча і не впливали на планування міст.

Як відомо, історію класицизму в Російській імперії поділяють на два основні періоди:

- перший (друга половина XVIII ст.) – зародження та розвиток класицизму;
- другий (кінець XVIII – початок XIX ст.) – період небувалої до того часу відбудови старих міст та забудови нових міст Російської імперії.

Тенденції другого періоду розвитку класицизму досить чітко прослідковуються в Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. Приєднання до імперії нових земель на півдні Росії викликало грандіозні плани містобудування на цих територіях. «Так звана Новоросія була відкрита для всеросійської колонізації. Каркас для цієї нової землі мали створити нові міста, водночас військові та військово-морські поселення та промислові центри» [11, с. 238]. Будуються укріплення в Херсоні, де нижче по течії, на виході з лиману, стояла турецька фортеця Очаків. Біля гирла Інгулу виростають миколаївські укріплення та місто Миколаїв. Біля фортеці св. Єлизавети – поселення Єлисаветград. Іноземним колоністам, вихідцям із різних Балканських країн (волахам, арнаутом) були віддані межиріччя Сіверського Донця, Бахмута й Лугані. Греки-переселенці з Криму заснували місто Маріуполь. Чимало тут було і німців, і інших переселенців: «...после падения Сечи повалили в бывшее Запорожье иноземцы разных национальностей и больше всего немцы. Это были болгары, греки, грузины, армяне, калмыки, немцы, молдаване, валахи, евреи» [20, с. 16]. На думку українського дослідника Мирослава Поповича: «Головним методом колонізації була роздача величезних земельних масивів військово-чиновничій знаті... Проте від самого початку переважну більшість населення Новоросії становили українські селяни. У 1763 – 1764 рр. їх було 50 тисяч із загальної кількості населення 67,7 тисячі (75 відсотків). Попри все, М. Попович вважає, що «в етнічному розумінні ніякої Новоросії ніколи не було: степи Причорномор'я були освоєні насамперед українськими хліборобами» [11, с. 238].

Із приєднанням Північного Причорномор'я та Правобережної України до Російської імперії оборонні споруди внутрішніх районів України втратили своє стратегічне значення та стали не потрібні. Але на початку означеного періоду в Азовській губернії і у всій Новоросії ще

передбачалося будівництво міст-фортець. Невипадково на мапах півдня Росії цього часу міста позначаються як шестикутні фортеці з бастіонами [12, с. 14]. Урядовий наказ 25 червня 1769 р. «О сделании всем городам, их строениям и улицам специальных планов, по каждой губернии отдельно» сприяв активізації діяльності щодо планування забудови міст [9, с. 639]. У кінці XVIII ст. більшість старовинних міст уже мали генеральні плани, що передбачали перешанування системи забудови. Мистецтво класицизму в архітектурі збагатилося новими формами містобудування та типами будівель. Під час забудови нових міст широко застосовували типові, так би мовити, «зразкові», проекти будинків, поширені у цей період. Усе це сприяло бурхливому розвитку архітектурно-будівничої діяльності в Новоросії. Нові принципи містобудування, зумовлені архітектурою класицизму, втілювались у будівництві молодих міст півдня Росії. Їх генеральні плани були розроблені російськими зодчими та інженерами згідно з концепцією так званого «відкритого міста», у якому або не було укріплень, або їх значення було досить підпорядковане [9, с. 640]. Саме до цього періоду відносять і появу міста Катеринослава.

До сьогодні продовжується дискусія науковців та краєзнавців щодо того, що вважати початком міста Катеринослава: чи козацьке містечко Нові Кайдаки, чи затверджений у 1776 році план будівництва Катеринослава губернатора В. Черткова про будівництво міста в районі нинішнього міста Новомосковська (Катеринослав Кільченський), чи перенесення будівництва на правий берег Дніпра, де була козацька слобода Половиця, за указом Катерини II від 22 січня 1784 року [19, с. 39]. Але абсолютно зрозуміло, що Катеринослав пройшов еволюційний шлях від Катеринослава Кільченського до Катеринослава Дніпровського. Навіть перші плани спорудження Катеринослава останньої чверті XVIII ст. були амбітними. Вони розглядали Катеринослав як нову південну столицю, збудовану за останнім словом архітектури. Катеринослав мислився не просто як нове адміністративне місто. Він мав стати центром нового регіону Російської держави, вільного від кріпацтва та відсталості старих імперських земель. Після 1776 р. автори проектів міської забудови спинилися на класичних принципах містобудування, закладених ще в античні часи. Ця концепція не зводилась до розбиття міста на мережу прямокутних кварталів, що розділялися прямими вулицями. Вона також включала в себе ідею розподілу міської території на декілька районів, які відрізнялися функціями: громадський центр, жила частина, портова, торгова і промислова зони. Крім того, поширене у другій половині XVIII ст. кам'яне будівництво за «зразковими» проектами також розглядалося у зв'язку з плануванням міста та закріплювалося за окремими районами та кварталами.

Деякий час Катеринослав існував на берегах Кільчені та Самари. Під час весняних паводків його територія повністю ізольовалась та затоплювалась. Тому поряд із фортецею було розпочато будівництво цегельно-черепичного заводу на десять печей для обпалювання цегли, що мало посприяти кам'яному будівництву у місті. Поряд також будувались кілька великих складів. Продукцію цього заводу передбачалося пустити на будівництво фортеці, громадські споруди та будівлі [12, с. 23].

30 березня 1783 року було видано указ про з'єднання Азовської та Новоросійської губерній, створення нової територіально-адміністративної одиниці – Катеринославського намісництва [5, с. 20]. Для намісницького міста було обрано високу гору на правому березі Дніпра біля села Половиця. Першим правителем Катеринославського намісництва було призначено генерал-майора І. М. Синельникова. Урочисте заснування міста Катеринослава відбулося за участю перших осіб держави, іноземних гостей та представників дипломатичного корпусу 9 травня 1787 року.

Протягом першого століття свого існування Катеринослав розвивався як провінційне губернське місто. В межах 1787 – 1790 рр. один із найвидатніших зодчих XVIII ст. І. Є. Старов, спираючись на попередні розробки (план М. Ф. Казакова 1783 р., два плани К. Геруа 1786 р.) створює основний варіант генерального плану Катеринослава, що відрізнявся простотою, був чіпким за своєю структурою і органічно вписаним у ландшафт [6, с. 20, с. 23]. Інший видатний зодчий, А. Д. Захаров, автор знаменитого Адміралтейства в Санкт-Петербурзі, проектує для Катеринослава Преображенський собор, закладений в 1787 р. і нині існуючий [13, с. 20].

Для будівництва міста як центру губернії були необхідні цегельні заводи. Їх виникло досить багато в навколишніх районах, де була глина, придатна для виробництва цегли. Підтвердженням цього був засипаний, але майже вцілілий цегельний завод кінця XVIII чи початку XIX століття, випадково виявлений у дев'яності роки XX ст. біля с. Маломиколаївка

Петропавлівського району [19, с. 41]. Цей важливий аспект, із яким пов'язані особливості забудови Катеринослава, ще не вивчений повною мірою та потребує окремого дослідження.

Цікавою історичною пам'яткою місцевої історії про забудову Катеринослава є «Записка про стан міста Катеринослава», на яку у своїх дослідженнях посилається історик та краєзнавець Г. К. Швидько. Записка датується приблизно 20-ми роками XIX століття та зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України. У цьому документі мова йде про урядову програму заохочення переселенців до нового губерньського міста та перші заходи щодо його будівництва. Зокрема, про побудову 12 кам'яниць для роздачі їх майбутнім поселенцям. Виходячи з цього документа, на час складання записки в Катеринославі було: публічних споруд (будинки губернатора, казенні будинки, контори, гімназія, острог та ін.) – 19 дерев'яних, 7 кам'яних; церков – 3, а також каплиця розкольників і єврейська синагога, крамниць (з «красним товаром», залізних виробів, дьогтяних, м'ясних, галантерейних) – 159; заводів (саловарних, цегельних, воскобійних) – 17; кузень – 9; лазень – 2; млинів-вітряків – 12. Одинадцять будинків належали священникам і церковним служителям. Серед будинків обивательських (жителів міста): дворянських – 104, купецьких – 78, міщанських – 341, єврейських – 21, поселенських – 52, колоністів – 4, різночинських – 74, солдатських – 65. Крім того, у Мандриківському передмісті – 29 будинків. Всього ж у місті нараховувалося 770 будівель» [19, с. 41]. Населення міста, яке 1800 року становило 2 634 особи, за наступні шістьдесят років зросло до 14 тисяч. Промисловість Катеринослава складала лише невеликі підприємства, що обслуговували в межах губернії сільськогосподарське виробництво, його заготівлю та переробку, виробництво будівельних матеріалів.

У пореформений період Катеринослав перетворюється на один з головних центрів півдня країни з деревообробки та торгівлі і його комерційна роль значно зростає. Кількість населення міста станом на 1887 р. збільшилась до 48 тисяч [7, с. 71].

У середині XIX ст. місто за проектом архітектора І. Старова займало територію у межах прибережної частини. В кінці XIX ст. житлову забудову було поширено на вершину пагорба та в західному напрямку – до району «Фабрик». Багато видатних особистостей, які в даний період відвідували Катеринослав (О. В. Суворов, Н. Н. та М. Н. Раєвські, О. С. Пушкін, А. Ф. Воєйков, І. К. Айвазовський, Т. Г. Шевченко, В. Г. Белінський, М. І. Пирогов та інші), відзначали невідповідність між провінційною некапітальною забудовою та столичним представництвом міського простору [7, с. 66].

Освоєння нових кварталів почало здійснюватися відповідно до плану, затвердженого 1817 року (складено К. Пальшау та П. І. Неєловим, доопрацьовано В. І. Гесте) [13, с. 12, 32, 33]. План 1817 року – важливий містобудівний документ Катеринослава: саме на його засадах відбувався розпланувальний розвиток міста до кінця XIX ст. Планом було передбачено розвиток міста вздовж Дніпра на основі функціонально-раціоналістичної концепції регулярної організації території. Від пагорба до Нового Кайдака, разом із районами, спланованими Старовим та Ігнат'євим, Катеринослав було запроєктовано як цілісне містобудівне утворення лінійного типу з чіткою системою поздовжніх та поперечних вулиць, з рядом прямокутних площ та двома великими зеленими масивами – Нижнім та Верхнім парком. Дві поздовжні магістралі і сьогодні мають загальноміське значення. П'ять поперечних вулиць розчленовують місто приблизно на рівні частини довжиною в один кілометр і одночасно відіграють роль еспланад, що візуально об'єднують місто з Дніпром та лівим берегом. Перспективність генплану 1817 року, який було перезатверджено у 1834 році, зумовлювалася трьома факторами: наявністю вільних територій, загальною відповідністю розпланування економічним умовам та ресурсам, практичною відсутністю великих промислових підприємств та залізниці.

У період прискореного розвитку (1860 – 1880) генплан зазнав змін: центр міста отримав лінійний розвиток завдяки зосередженню торговельних закладів на Катерининському проспекті. Велика складська зона деревини зруйнувала зв'язки міста з Дніпром, розпочалася забудова ділянок, які призначалися для площ та скверів. Ще у 1864 році Катеринослав був фактично дерев'яним. (На 1862 рік у ньому налічувалося 3 060 дерев'яних і 315 кам'яних будинків [7, с. 65]. Але наявність власної сировинної бази (запаси глини, піску, щебеню) дозволила налагодити будівництво цегельних заводів без особливих капіталовкладень при майже дармовій робочій силі... Спочатку почали працювати п'ять цегельних заводів. Через сорок років таких заводів у Катеринославі було вже 24. Розташовувалися вони в Аптекарьській, Жандармській та Рибаківській балках, де і брали глину. Цегла вироблялася дуже якісна і

різноманітна (понад 50 найменувань) [17, с. 121]. Причому кожна цеглина мала індивідуальний «сертифікат якості» – оригінальне клеймо заводу-виготовлювача, що за своїм геральдичним абрисом було гідне навіть сучасних архітектурно-дизайнерських журналів. У цей період з'являється також силікатна цегла, а цегляний завод А. Р. Пенціна став виробляти цеглу із шлаків знаменитого Брянського заводу. Маючи такі можливості, десять будівельних контор починають забудовувати місто цегляними будинками. Особливо широко цегляне будівництво розвинулося після повеней 1891 – 1892 рр., коли жителів міста переселяли із затоплених районів «наверх», виділяючи ділянки під забудову за чисто символічну плату.

Саме у той час формується притаманна капіталістичним містам соціально-містобудівна структура, відповідно до якої райони міста отримують особливі риси та відмінності. У центральній частині, де переважає буржуазія, з'являється суцільна забудова з невеликих прибуткових будинків. На думку відомого краєзнавця В. Старостіна, купецтво та міщанство лишило у місті багато архітектурних згадок. Окремі купецькі родини володіли більшою та ціннішою нерухомістю, аніж дворянство. Зокрема, цілий пласт «купецької» архітектури Катеринослава являє собою садиба родини Бабушкіних, що займала величезну ділянку, майже увесь квартал, між Каретною (Челюскінців) та Проспектом (на цій території зараз розташовані будинки по Проспекту, 67, 69, Челюскінців, 2, 4, 6, 8, 10 і навіть, частково, готель «Україна») [16, с. 138]. Головною архітектурною спадщиною, яку залишило купецтво середини ХІХ ст., були не палаци, а звичайні прибуткові будинки. Будинки були різноманітні не тільки за розмірами, а й виглядом, матеріалом. Вони кардинально відрізнялися від низеньких мазанок, що «вели свій родовід «від зразкових проектів будинків для підлих», розроблених ще за Петра І та українських хат, що з'явилися бозна-коли» [16, с. 139]. Околиці міста хаотично забудовуються слободами бідноти. Але були тут і цегляні чи обкладені цеглою будинки, які ненабагато відрізнялися від мазанок і складали основну забудову не тільки околиць, а й центру міста ХІХ ст. (будинки по вул. Ширшова, 5, Миронова, 20, Жуковського, 25, Червоній, 7, Артема, 4 та іншими адресами) [16, с. 139].

Багато будинків лишили по собі 1850 – 1860-ті роки. У середині сторіччя вирости великі, на два та три поверхи, будинки купця Остроухова по Проспекту, 34, які за свою довгу історію давали притулок Семінарії, Реальному училищу, Офіцерському Зібранню Феодосійського полку. Сучасний Дніпропетровськ ще й сьогодні має десятки будинків, вік яких перевищує сто тридцять – сто сорок років. На пагорбі, де оселилася дворянська знать, квартали забудовувалися особняками. Найбільш представницькі будівлі проектували професійні архітектори, серед яких – відомі столичні та місцеві майстри: палац Потьомкіна (І. Є. Старов, 1787), корпус суконної фабрики (Д. Торопов, 1825), Преображенський собор (А. Д. Захаров, Ф. Санковський, 1835), Богоугодні заклади (С. І. Грязнов, 1845), гімназія (І. М. Скотніков, 1861), Троїцька церква (П. І. Вісконті, Л. І. Шарлемань, 1855). Декілька об'єктів здійснили Н. П. Насеткін, П. І. Неєлов та інші [13, с. 6, 10, 16, 20, 31, 32, 35, 36, 38].

Як бачимо, архітектурі Катеринослава першої половини ХІХ ст. були притаманні риси класицизму. Але славу «українського Манчестера», за влучним висловом Дмитра Яворницького, надав Катеринославу бурхливий розвиток промисловості у другій половині ХІХ ст., грандіозне будівництво заводів та фабрик. Саме це викликало його швидкий розквіт і становлення як південної «промислової столиці» Російської імперії. Архітектура «промислової столиці» відзначалася надзвичайним раціоналізмом. Стиль пізнього класицизму, що панував у той час, перестав задовольняти смаки громади і не відповідав вимогам масового будівництва. Перед архітекторами Катеринослава постало надзвичайно складне на ті часи завдання: відійшовши від концепції пізнього класицизму, знайти компромісне рішення між раціональністю та вишуканістю. Пошуки нових естетичних параметрів архітектури захопили у цей час не тільки професійних архітекторів, а й представників інтелігенції, письменників. Так, навіть Микола Гоголь у 1835 році написав статтю «Про архітектуру нинішнього часу», де з гіркотою зазначив: «... усім будівлям міським стали надавати зовсім плоску просту форму. Будинки намагалися робити більш схожими на сараї чи казарми, ніж на веселі житла людей... Тому нові міста не мають ніякого вигляду: вони такі гладкі, такі монотонні... місто повинне складатися з різноманітних мас. Нехай у ньому поєднається більше різних смаків». Катеринослав і став саме таким містом, де поєднувалися різні смаки.

У середині ХІХ ст. у забудові з'являються еkleктичні та романтичні тенденції, пізніше – будівлі в так званому «цегляному стилі», який зумовив своєрідність цілісного архітектурного середовища окремих міських просторів. Цей стиль завдяки виокремленню специфічних

естетичних параметрів архітектури Катеринослава одержав загальну назву «катеринославського цегляного стилю». Вказаний термін увів у науковий обіг проф. С. Б. Ревським. У середині 1980-х років при проведенні інвентаризації історичних будівель міста та класифікації за історико-архітектурною цінністю та фіксації наукових результатів історико-архітектурного вивчення будівель, вченими-архітекторами, зокрема С. Б. Ревським, цегляному стилю Катеринослава була дана назва «катеринославський цегляний стиль». Ця назва конкретизувала стильову ознаку деяких будівель та сприяла лаконічному викладу наукової інформації у паспорті будівлі [14, с. 214 – 215].

Таким чином, термін «катеринославський цегляний стиль» з'явився у середині 1980-х рр. у науковому обігу як термінологічне визначення специфічно місцевого варіанту «цегляного стилю». На думку деяких архітекторів, які також досліджували означене питання, особливістю цього стилю було те, що цегельні будинки не штукатурили та не облицьовували, як в інших містах. «Фасади катеринославських будинків відзначалися декоративними та оздоблювальними можливостями самої цегли. Зокрема, червона цегла мала різні відтінки на різних заводах, що давало можливість архітекторам та будівельникам створювати багатоколірну палітру. Особливого святкового вигляду, у будь-яку пору року, надавало вулицям поєднання червоної цегли з жужільною, біло-сірою цеглою. Саме тому не було потреби обштукатурювати та фарбувати фасади» [17, с. 136]. Але автор запропонованого терміну С. Б. Ревський дає абсолютно чіткі, не тільки хронологічні, але й суттєві історико-архітектурні ознаки даного стилю:

- 1) виник та отримав масове поширення *тільки* у Катеринославі;
- 2) існував *тільки* у другій половині 1880-х – першій половині 1900 рр.;
- 3) являв собою «цегельностильову» трактовку «внестильової» еkleктики тільки з червоної, і ніякої іншої цегли;
- 4) використовувався при оформленні головних фасадів *тільки* прибуткових секційних будинків, що мали не менше двох та не більше трьох з половиною (разом з цокольним) поверхів;
- 5) мав свою чітку систему архітектурно-художнього рішення головних фасадів, що зумовлювалося поєднанням п'ятичастинної фронтальної композиції та чітковизначених елементів та деталей пластичного оформлення, які являли собою гіпертрофовану трактовку окремих форм *тільки* ордерної архітектури» [14, с. 215].

С. Б. Ревський не випадково акцентує увагу у вищезазначених ознаках на слові *тільки*, намагаючись не допустити переключення його наукової теорії у більш пізній період іншими авторами, які відносять до «катеринославського цегляного стилю» і забудови «будь-яких будівель, з будь-якої цегли у будь-який час». Не вдаючись у наукову дискусію з цього приводу, яка не є метою даної статті, слід зазначити, що головною причиною активного застосування «цегляного стилю» в архітектурі Катеринослава, на думку С. Б. Ревського були технологічні характеристики цього стилю, на що вказували його апологети ще у кінці XIX ст. Зокрема, прибічник цього стилю І. С. Кігнер відзначав, що в кліматичних умовах Катеринослава будівлі з цегляним оформленням фасадів замість обштукатурення більш раціональніші, бо будуть більш міцними та їх швидше будувати [14, с. 211].

Саме завдяки цій архітектурній спадщині у 2001 році сучасний Дніпропетровськ було внесено до Списку історичних населених пунктів України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України (№ 878 від 26.07.2001 р.), для яких відбувається розробка історичних ареалів. Згідно із Законом України «Про охорону культурної спадщини» історичний ареал – це частина території населених місць, де збереглися від попередніх етапів розвитку об'єкти культурної спадщини та елементи історичного планування. Зазвичай це історичний центр у межах міста XIX ст., а також історичні поселення, що увійшли у межі сучасного міста або населеного пункту [5, с. 134].

Але, незважаючи на ці важливі рішення щодо збереження історичних ареалів Катеринослава, чудовий цегляний Катеринослав поступово зникає з наших вулиць. Старі будинки зносять, а ті, що ще залишилися, псують штукатуркою чи фарбуванням. Мережа стародавніх будинків у структурі сучасного міста, – за висловом архітектора І. Ланди, – те саме, що зморшки на обличчі старця, ... а старець без зморшок – це потвора. Але кожного дня заради сучасних забудов місто позбавляють його генетичного архітектурного коду і згаданих вище історичних «зморшок», забуваючи, що ці «зморшки» – наше національне надбання, наші

архітектурні корені, наше архітектурне минуле, а значить, і наше закодоване архітектурне майбутнє.

**Висновок.** Особливості забудови Катеринослава у XVIII – XIX ст. порівняно з містами Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини, що існували в Україні на кінець XVII ст., полягали у кардинально нових принципах містобудування, зумовлених архітектурою класицизму, що втілювались у будівництві молодих міст півдня Росії. Забудова Катеринослава відбувалася згідно з концепцією «відкритого міста» як цілісного містобудівного утворення лінійного типу з чіткою системою поздовжніх та поперечних вулиць, з рядом прямокутних площ. Своєрідність архітектурного середовища Катеринослава у середині XIX ст. відзначалася раціоналізмом, еkleктичними та романтичними тенденціями, з одного боку, а з іншого – специфічними естетичними параметрами архітектури, що одержали загальну назву «катеринославського цегляного стилю».

**Практичне значення дослідження для освітнього процесу.** Загальна концепція освоєння і збереження регіональної спадщини Дніпропетровщини покладена в основу методики вивчення архітектурної спадщини Дніпропетровська та його регіону в рамках навчального процесу ПДАБА. У структуру навчальних планів архітектурного факультету закладена наскрізна програма вивчення регіональної спадщини. Крім цього, деякі аспекти забудови Катеринослава розглядаються у курсі історії України. «Лабораторія хатобудування» створена при кафедрі українознавства ПДАБА, другий рік посліпль досліджує цю спадщину шляхом підготовки наукових доповідей та проведення щорічних студентських науково-практичних конференцій «Традиції та самобутність українського хатобудування». Ці дослідження залучають студентську молодь до вивчення найкращих зразків традиційної національної інженерної творчості у сфері житлового будівництва України в цілому та Катеринослава зокрема, а також сприяють вихованню висококультурної особистості, чії інтелектуальні та духовні потреби не обмежуються вузькими фаховими рамками.

#### ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.
2. Гуляев Г. И. Очерки истории Катеринослава (А так ли это было?) / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз. – Д. : ПГАСА, 2007. – В 2 кн. – Кн. 1 (1775 – 1886). – 201 с.
3. Гуляев Г. И. Очерки истории Екатеринослава (А так ли это было?) / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз. – Д. : ПГАСА, 2007. – В 2 кн. – Кн. 2 (1887 – 2006). – 207 с.
4. Гуляев Г. И. А так ли это было? / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз. – Д. : ПГАСА, 2004. – 333 с.
5. Днепропетровск. Архитекторы / Под общ. ред. Н. Н. Кондель-Перминовой. – К. : Издательский дом А+С, 2006. – 296 с.
6. Дніпропетровськ. Віхи історії. – Д. : Грані, 2001, 256 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 959 с.
8. История Украинской ССР: В 10-ти томах. – Т. 2. – К. : Наука, 1982. – 591 с.
9. История Украинской ССР: В 10-ти томах. – Т. 3. – К. : Наука, 1983. – 719 с.
10. Піменов В. Улицы помнят / В. Піменов. – Д., 1982. – 112 с.
11. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : «АртЕк», 1999. – 728 с.
12. Ревский С. Б. Екатеринослав Кильченский: историко-архитектурный очерк / С. Б. Ревский. – Д., 1974. – 96 с.
13. Ревский С. Б. Зодчие, инженеры, художники, участвовавшие в формировании Екатеринослава / С. Б. Ревский. – Д. – 51 с.
14. Ревский С. Б. О екатеринославском кирпичном стиле, терминологии и научной этике // Сб. науч. труд. / Строительство, материаловедение, машиностроение. – Д., 2005. – С. 207 – 221.
15. Репан О. А. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI – XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. А. Репан, В. С. Старостін, О. В. Харлан. – К. : Українські пропілеї, 2008. – 266 с.
16. Старостін В. Столиця степового краю. Дніпропетровськ : нариси з історії міста / В. Старостін. – Д. : ВАТ «Дніпрокнига», 2004. – 279 с.



17. Естетика регіональних пам'яток архітектури Катеринослава : навч.-метод. посібник: У 3 ч. з додатками / М.В. Сисойлов. – Д. : Gaudeamus, 2003. – 253 с.
18. **Шатров М.** Страницы каменной книги. 60 памятных мест Днепропетровска / М. Шатров. – Д., 1969.
19. **Швидько Г. К.** До історії землеволодіння та господарства Катеринослава кінця 18 – початку 19 століття / Г. К. Швидько // Питання аграрної історії України та Росії : матер. Наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д. : МП «Промінь», 1995. – С. 39 – 44.
20. **Яворницький Д. И.** История города Екатеринослава / Д. И. Яворницький. – Д. : Промінь, 1989. – 197 с.

## SUMMARY

The peculiarities of Katerynoslav building-up in XVIII – XIX centuries comparing to the cities of Pravoberezhzhya, Livoberezhzhya, Slobozhanshina, existing in Ukraine in the end of the XVII century laid in totally new principles of urban planning determined with the architecture of classicism, which were realized in building-up of new cities of the South of Russia. Katerynoslav building-up was carried out according to the concept of the «open city» as the integral city-planning formation of line type with a clear system of linear and lateral streets with a number of rectangular squares. Originality of architectural environment of Katerynoslav in the middle XIX century was marked with rationalism, eclectic and romantic tendencies and, on the other hand, specific esthetic parameters of architecture which obtained the general name of the «brick style of Katerynoslav».

## REFERENCES

1. Bahalii D. I. Istoriiia Slobidskoi Ukrainy / D. I. Bahalii. – Kharkiv : «Delta», 1993. – 256 s.
2. Guljaev G. I., Ocherki istorii Ekaterinoslava (A tak li jeto bylo?) / G. I. Guljaev, V. I. Bol'shakov, V. S. Moroz. – D. : PGASA, 2007. – V 2-h kn. – Kn. 1 (1775 – 1886). – 201 s.
3. Guljaev G. I. Ocherki istorii Ekaterinoslava (A tak li jeto bylo?) / G. I. Guljaev, V. I. Bol'shakov, V. S. Moroz. – D. : PGASA, 2007. – V 2-h kn. – Kn. 2 (1887 – 2006). – 207 s.
4. Guljaev G. I. A tak li jeto bylo? / G. I. Guljaev, V. I. Bol'shakov, V. S. Moroz. – D. : PGASA, 2004. – 333 s.
5. Dnepropetrovsk. Arkhitektory / Pod obshch. red. N. N. Kondel-Permynovoi. – K. : Izdatelskyi dom A+S, 2006. – 296 s.
6. Dnipropetrovsk: Vikhy istorii. – D. : Hrani, 2001. – 256 s.
7. Istorija mist i sil Ukrainskoi RSR. Dnipropetrovska oblast. – K. : Holovna redaktsiia URE AN URSR, 1969. – 959 s.
8. Istorija Ukrainskoj SSR: V 10-ti tomah. – T. 2. – K.: Nauka, 1982. – 591 s.
9. Istorija Ukrainskoj SSR: V 10-ti tomah. – T. 3. – K.: Nauka, 1983. – 719 s.
10. Pimenov V. Ulicy pomnjat / V. Pimenov. – D. : Promin', 1982. – 112 s.
11. Popovych M. V. Narys istorii kultury Ukrainy / M. V. Popovych. – K.: «ArtEk», 1999. – 728 s.
12. Revskij S. B. Ekaterinoslav Kil'chenskij: istoriko-arhitekturnyj ocherk / S. B. Revskij. – D., 1974. – 96 s.
13. Revskij S. B. Zodchie, inzhenery, hudozhniki, uchastvovavshie v formirovanii Ekaterinoslava / S. B. Revskij. – D. – 51 s.
14. Revskij S. B. O yekaterinoslavskom kirpichnom stile, terminologii i nauchnoj etike // Sb. nauch. trud. / Stroitel'stvo, materialovedeniye, mashinostroyeniye. – D., 2005. – s. 207 – 221.
15. Repan O. A. Palimpsest. Korinnia mista: poselennia XVI – XVIII stolit v istorii Dnipropetrovska / O. A. Repan, V. S. Starostin, O. V. Kharlan. – K. : Ukrainski propilei, 2008. – 266 s.
16. Starostin V. Stolytsia stepovoho kraiu. Dnipropetrovsk : narysy z istorii mista / V. Starostin. – D. : VAT «Dniproknyha», 2004. – 279 s.
17. Estetyka rehionalnykh pamiatok arkhitektury Katerynoslava : navch.-metod. posibnyk: U 3 ch. z dodatkamy / M. V. Sysoilov. – D. : Gaudeamus, 2003. – 253 s.
18. Shatrov M. Stranicy kamennoj knigi. 60 pamjatnyh mest Dnepropetrovska / M. Shatrov. – D., 1969.
19. Shvydko H. K. Do istorii gospodarstva ta zemlevolodinnia Katerynoslava kintsia 18 – pochatku 19 stolittia / H. K. Shvydko // Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii : materialy

naukovykh chytan, prysviachenykh pam'iaty D. P. Poidy. – D. : Promin. – 1995. – S. 39 – 44.

20. Javornickij D. I. Istorija goroda Ekaterinoslava / D. I. Javornickij. – D. : Promin', 1989. – 197 s.

УДК 904:72 (477)

## УКРАЇНСЬКИЙ СТОУНХЕНДЖ (МАВРИНСЬКИЙ МАЙДАН)

*А. Г. Перетокін, к. і. н., доц., Д. Літвінов, студ.*

**Ключові слова:** Мавринський майдан, майдани, степові піраміди, курган, природна обсерваторія, селітроварня, козацька фортеця, земляні споруди

**Постановка проблеми.** Пам'ятка археології «Мавринський майдан» – це святилище, обсерваторія, небесний «календар», орієнтований по сторонах світу, по Сонцю, Місяцю, зоряному небу. В Україні існує багато споруд курганного типу. Археологи вважають, що цим «степовим пірамідам» понад 4 000, а, можливо, і 6 000 років. Майдани вивчались мало. Існує штамп у археологів: це просто зруйновані кургани-могили. Подібна споруда є неподалік від Павлограда, що на Дніпропетровщині. Біля села Маврине розташований земляний вал. До певного часу він не являв значного інтересу і не привертав уваги дослідників. Але після появи сенсаційних знімків із висоти пташиного польоту стало ясно, що це не просто земляний насип, а деяка містична споруда, схожа на гігантського павука. Майдан привертає увагу своєю незвичною формою, величиною, неповторністю й особливою загадковістю. Форма майдану не є однозначною: ще в ХІХ столітті на території України було чимало земляних споруд різної конфігурації: конічної, напівсферичної форм, земляні насипи з вершиною гострою, тупою чи впалою, змієподібні насипи поблизу річок, так звані «кугуми». Зауважимо, насипи мали не природний, а штучний характер – створені руками пращурів, і розміри їх були гігантські. За їх створенням – чийсь розум, чиясь організуюча сила. Що значили для стародавніх людей ці споруди? Яку роль вони виконували? Що примушувало древлян відриватись від буденного життя, від хліба насущного, щоб зводити такі насипи? Не забруднені технічним розгулом електромагнітних хвиль, пращури були дітьми природи. Щось вони знали про істинну суть Землі і Неба, про їх вплив на людський організм, тонко відчували земну й космічну енергію.

**Аналіз літератури.** Тема про походження та призначення Мавринського майдану висвітлюється в книзі Лариси Охотник, яка дає версії призначення майдану [6]. На основі книг Юрія Іванова та перекладу книги Геміна було зроблено припущення про таємничу особливість майдану, а саме про те, що це є стародавня обсерваторія, і ця версія має право на існування [3; 4]. Описи споруд дозволяють відтворити картину давніх часів [2; 5; 10].

**Мета** авторів даної статті – розглянути історію Мавринського майдану, познайомитися з його особливостями та призначенням.

**Завдання.** Ознайомити студентів із маловідомою визначною пам'яткою Дніпропетровської області; розглянути версії існування Мавринського майдану; дізнатись про деякі таємничі особливості майдану; ознайомити з особливістю будови.

**Виклад основного матеріалу.** Близько 500 років тому поруч із нашою місцевістю проходив Муравський шлях (від Перекопу, перетинав річки Вовчу, Самару, Оріль і аж ген... до Тули). З історичної пам'ятки того часу «Книги большому чертежу»: «...от гнилой Орели до верх реки Терновки вёрст с 20,... а Терновка пала в Самару... от Муравского шляху. А на реке Терновке стоит человек-камень (каменный), а у него кладут из Беля-городу станичники, осматривавшие вверенное охранению их пространство и о состоянии онаго подававшие донесения, так называемые доездные памяти, а другие памяти кладут на Самаре у двух девок каменных. А от каменного человека до Самары вёрст с 30...» [5, с. 64]. «...а ниже Волчьих вод пала в Самару река Бык от Волчьих вод вёрст с 10. А меж Волчьих вод и Быком мечеть татарская каменная, сажень с 20. А лесу с тех мест до Перекопа нет. А вверх по Быку дорога Муравская...» (1584–1598 pp.) [8, с. 65]. У плині віків загублено немало. Місце, де річка Тернівка дійшла до річки Самари, зникло від підтоплення шахтними водами, де були кам'яні баби – залишається лише здогадуватись і віраховувати...

Та все ж далекі предки залишили немало своїх пам'яток, щоб засвідчити про себе в незворотному плині років, віків, тисячоліть... У Павлоградському краї ще 14 років тому налічувалось 445 курганів і 236 курганних груп. Є ще залишки майданів у таких частинах Павлограда: в Соснівці, в Городищі – біля колишньої 5-ї школи та при виїзді на